

A vám a középkori magyar helységnevekben

A történelmi Magyarország kereskedelmének kialakulása, fejlődése elképzelhetetlen lett volna a közlekedés zavartalanságát szolgáló létesítmények, a szárazföldi utak, a vízi átkelőhelyek, révek, hidak kiépítése, működésük összehangolása nélkül. A hatalmas pénzüsségeket igénylő beruházásokat a királyi és földesúri bevételekből lehetett megvalósítani. Működésük további fenntartását, a karbantartás, felújítás költségeit maguknál a létesítményeknél felállított vámok fedezhették azáltal, hogy a használat fejében az arra közlekedőktől meghatározott illetéket, adót szedtek be. A vámszedésnek ez a formája egyébként a korai Árpád-korban sem volt előzmény nélküli, hiszen — amint azt többek között GYÖRFFY ISTVÁNTÓL is tudjuk — már a kazár államban is működtek vámszedők. Tevékenységük pedig oly eredményesnek bizonyult, hogy ezt a sztyeppei révész vámos gyakorlatot honosították meg a magyar uralkodók is. Ennek megfelelően a vámolás országszerte hosszú ideig szinte csak a mohamedánok kezében volt. Eleinte a szállított áru egy bizonyos része (pl. folyami vám esetében egy tizedrész) minősült vámtételnek. Ez a természetben való illetékle rovás azonban egy idő után korszerűtlenné vált, s a fejlettebb kereskedelmi forgalom a pénz formájában való vámfizetést tette szükségessé (vö. GYÖRFFY: IstvKir. 334–5). A középkori honi kereskedelem föllendülésében nagy szerepe volt annak, hogy bizonyos királyi rendeletek nyomán (később azoktól függetlenül is) egyre több földesúr juthatott vámszedési joghoz. Ennek folytán egymásra vámhelyeket állítottak föl, következésképpen a híddal, révvel, árumegállító joggal rendelkező települések lakói érthető módon arra törekedtek, hogy az adószedéshez fűződő — kiváltságosnak vélt — szerepük a helység elnevezésében is megjelenhessen. Ilyen helységnevek közé tartoznak egyebek mellett azok, amelyeknek névszerkezetében a *vám* lexéma jelenik meg.

A perzsa eredetű *vám* (vö. újperzsa *wām* 'tartozás, adósság; kölcsön') a kereskedelem révén honosodott meg nyelvünkben közszóként, s nagyjából egy időben terjedt el az ugyancsak perzsa *vászár* (*wāzār*)-ral. Bár a *vám* szó eredeti jelentése 'dézsmá, tized; illeték, használati adó' (vö. TESz. III, 1084); legkorábbi adatolású helységneveinkben magát a vámhelyet jelöli, ti. azt, ahol vámolnak. E jelentés azután ráértődhetett a vám környezetében lévő birtokra, az ott

kialakuló településre. Ezzel összefüggésben legalábbis figyelmet érdemel, hogy több olyan magyar falu is volt a régiségben, amelynek nevében a vámszedő funkciót nem az említett szó, hanem a latin *telonum* 'vám' főnév többes számú *telona* módosult alakja jelölte. Közéjük tartozott a ma is meglévő *Tolna* helység Szekszárdtól ÉK-re (vö. 1055: *inthelena*, ÓMOIv. 23, vö. FNESz. II, 661), illetve vélhetően ilyen volt az a hajdani *Tolna* falu is, amely a mai *Nagyhalász* (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) határában feküdt: 1221/550: *Ela de Tholna* (vö. SzabSzatm. 77). Természetes azonban, hogy számosabb helységnévben mutatkozik a *vám*, hiszen köznévként ez gyökerezett meg a magyar nyelvben. Így az sem meglepő, hogy eleinte a pusztá *Vám* formát használták helységnévi funkcióban, s ilyenképpen a híd-, rév- és folyami vámra egyaránt utalhatott. A többire (pl. út-, határ- stb.) azért nem, mert ekkor még a középkori közlekedést szolgáló létesítmények közül csak a vízi átkelőhelyek mentén állítottak vámokat, eredetileg abból a már érintett célból, hogy a közlekedést biztosító híd, rév (hidas) fenntartási költségei megtérüljenek. A *Vám* névalak tehát kezdetben elégséges információt nyújtott a közlekedők számára, mert egyrészt viszonylag kevés volt még a vámos helyek száma; másrészt a kellő helyismerettel rendelkezőknek még azt sem kellett találgatniuk, hogy révről vagy hídról van-e szó. A lényegesen nagyobb számban mutatkozó *Hidas*, *Hídvég*, *Rév* s főleg a személynév + rév(e) típusú helységnevek azonban a széles közönség számára is egyértelmű tájékoztatást kínáltak a vámszedő helyek sajátos voltáról, ezért érthető módon a pusztá *Vám(a)* formájú neveket is új alakok váltották föl. Ennek egyik lehetséges formája a meglévő nevek differenciálódása volt: pl. *Váma* > *Szentpéteváma*, *Hosszúváma*; a másik, gyakoribb mód pedig azt eredményezte, hogy már az elsődleges névalakok is megkülönböztető elemmel együtt láttak napvilágot: pl. *Vámfalu*, *Vámhegy*, *Szárzavám*. A fentiek alapján a *vám* névelemet tartalmazó helységnevek — szerkezeti fölépítésüket tekintve — jól elkülöníthető csoportokba sorolhatók. Teljességre törekvő gyűjtésem anyagára támaszkodva a történeti Magyarország egészére kiterjesztett s a XI–XVI. sz.-ot átfogó, legfontosabbnak vélt történeti adatok fölhasználásával eszerint a következő névtípusok bemutatására teszek kísérletet:

I. A pusztá *Vám(a)* típusú helységnevek

II. A *Vám*- előtagú helységnevek

III. A *-vám(a)* utótagú helységnevek.

(A típusokon belül a szoros betűrend szerinti fölvonultatási módot alkalmazom.)

I. 1. Vám: Fejér m. (ma *Vámpusztá*, illetve *Vámi szőlőhegy* néven ismert pusztá Igar határában).

1324: *Wam* (GYÖRFFY II, 413), 1397: *Wam*, *Waam* (Cs. III, 258, vö. ZsigmOkl. I, 4656), 1409: *Wam* (i.m. II/2.: 885), 1808: *Vám* (LIPSZKY), 1956: *Vámpusztá*, *Vámi szőlőhegy* (GYÖRFFY uo.).

Nevét útvámjáról vette a település. Első említések (1324) Simontornya tartozékként merül föl, amikor is Károly király Hench fia János budavári bírónak adja (vö. GYÖRFFY uo.). Vámszedő funkciója azzal van összefüggésben, hogy a három megye (Veszprém, Fejér, Tolna) határának találkozási pontján helyezkedett el, s ráadásul a szomszédos Simontornyáról induló nagy út *Vám*-on keresztül haladt nyugat felé.

I. 2. Vám: (Vinești): Arad m. (a mai Soborsin /Săvîrșin/ része a Maros É-i partján).

1479: *Wama* (CS. I, 781, vö. SUCIU II, 250), 1510: *Wigenisth* (SUCIU uo.), 1743: *Vinyestie* (uo.), 1808: *Vinyesty*, *Vama* pagus (LIPSIKY), 1913: *Vám* (Hnt.)

A Maros menti *Tótvárad* (ma Vărădia de Mures) tartozékként említik *Váma* falut először. Különleges fekvése föltétlenül alkalmassá tette a vámszedésre, hisz mint ismeretes, a Maros folyó természetes víziútként szolgált a sószállításra. Egyik fő kirakodóhelye még Arad előtt *Szombathely* (mai Szabadhely) volt. A folyó partjával csaknem párhuzamosan húzódott Erdély fő szárazföldi útvonala, amely többször is keresztezte a folyót. Bár a megye egykori úthálózatáról keveset tudunk, GYÖRFFY GYÖRGY térképe alapján (i. m. I, 165) valószínűsíthető, hogy az egyik metszéspont *Váma* tájékán lehetett. Ilyenformán a faluban akár révvámot és útvámot is szedhettek. A XVI. sz. elején fölbukkanó, vélhetően szláv eredetű névváltozatból kettős névadásra következtethetünk. Szláv voltát támogatja, hogy a Makra-hegy D–DNy-i lábánál fekszik, ahol a magyar helynevek szláv helynevekkel vegyesen fordultak elő (vö. uo.). Töve alapján a 'bor, szőlő' jelentésű szláv **vinъnъ* gyökre lehet következtetni (vö. pl. Aradtól D-re: *Vinga*: 1231: *Vinga*, SUCIU II, 250; kelet-szlovákiai *Vinna*: 1249/346: *Wynna*, SztárayOklt. I,4).

Úgy tűnik föl, hogy a későbbi századokban a *Vam(a)* alak fokozatosan háttérbe szorult, és csak a hivatalos névadás idézte föl újra az egykori névkettős magyar tagját (vö. MEZŐ: HivHelys. 188). A település *Soborsin*-ba (Săvîrșin) való beolvadása folytán azonban mára mind a *Vám(a)*, mind a *Vinyesty* névalak feledésbe merült.

I. 3. Váma (a mai *Pusztavám* része) Fejér m. (Mórtól É–ÉK-re).

1146: *Vamma* (GYÖRFFY II, 413), 1374: *Zenthpetervamaya* (BAKÁCS: Hont 251); ?1412: *Eghazasuama* (OkI Sz. 1055), 1440–6: *Hozyowama* et *Eghazaswama* (CS. III, 356), 1474: *Hwzyiwama* (BÁRTFAI: Pest m.), 1497: *Zethpetervamaya* (uo.), 1678 u.: *Pusztavám* (FNESz. II, 384).

A helységnév alapjául szolgáló *váma* közszót alkalmasint ősmagyar kori elkülönülés alakváltozatoként értékelhetjük. A XII. sz. derekán még egységesnek mutatózó királyi vámszedő falu az adatok tanúsága szerint a későbbi századokban kettéosztódott. A Szolnok nemzetség birtokrészeiként különválva az egyik

falu immár a Szent Péter tiszteletére emelt templom nevét használja föl a másiktól való megkülönböztetésre. Úgy látszik azonban, hogy e névalakkal egyidejűleg az *Egyházassváma* változat is használatos volt a vallási funkció hangsúlyozott jelölésére (1374: *Zenthpetervamaya*, 1440–6: *Eghazaswama*, sőt, talán idevonható egy OklSz.-beli adat is: 1412: *Eghazasuama*). Kétségtől bizonyos ellenben, hogy mindkét névváltozat a malommal is rendelkező *Hosszúvámával* állt opozícióban. A *Hosszú-* előtag hihetőleg a falu elnyúlt alakjára utal (vö. pl. 1332: *Huzyuperezteg* — *Hosszúpereszteg* — FNESz. I, 611; 1404: *Hwzypali* — *Hosszúpályi*, uo.). A középkori névváltozatok mindegyikében föllelhető *váma* utótag — amely az egykori útvám szedésére való jogosultságot jelölte — a török pusztítás után újratelepült falu nevében is megőrződött: *Pusztavám*. A település határában egykor különálló *Ondód* nevű falu később összeolvadt vele.

II. 1. Vámfalu (Vama): Szatmár m. (ma az Avas hegységben a Tálna felső folyása mentén).

1270/1409: *Wamfalu* (SUCIU II, 236, vö. Sztp. KritJ. II, 1988), 1490: *Wamfalw* (Cs. I, 488), 1493: *Wamfalwa*, *Wamfalu* (MAKSAI 231), 1773: *Wamfalu*, *Vam* pagus (ComSzathm. 183), 1897: *Avas-Vámfalu* (uo.), 1910: *Vámfalu*, *Vama* (uo.).

A falu Szinyér várához tartozott, és első okleveles említésekor a Pok nembelieké volt (vö. KARÁCSONYI: Mnemz. II, 440, vö. Cs. uo.). Nevéből ítélve közvetlenül megtelepülése után vámszedő joggal rendelkezett, s ez különös fontosságúvá tette a falut. A Tálna folyó, valamint jelentős út melletti fekvése alapján ez nagyon is indokolt. A korabeli út nyomvonalára csak a mai viszonyok alapján lehet következtetni. Az mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a Tisza és a Szamos völgyét összekötő út — az Avas és a tőle K–DK-re húzódó hegységek miatt — Tecső felől érkezvén *Vámfalu*-n s a vámos Sárközön át vezethetett az ugyancsak vámszedő Szatmárig. Dél felé, Szinyér várának eléréséhez pedig a *Vámfalu* és Avas közötti terepviszonyok voltak alkalmasak megfelelő útvonal kiépüléséhez. Okkal állítható tehát, hogy a település neve a magyar *vám* és a *falu* fn. összetételéből alakult. A későbbi *Avasvámfalu* változat *Avas-* előtagja a hegységhez való közelségére utal. A román *Vāma* a magyar *vám* fordítása: *vám* > *r. vāmā* ('vám'), vö. FNESz. II, 728.

II. 2. Vámhalom: Temes m. (Nagykikinda [Kikinda] és Tiszahegyes [Idoš] szomszédságában, D–DNy-ra feküdt).

1405: *Wamhalm*, *Wanhalm* (Cs. II, 69), 1433, 1442: *Wamhalom* (uo.).

Becse várának tartozékaként említik először *Galáddal* (később *Révgalád*) együtt (vö. Cs. uo.). 1412-ben a Berekszóiak birtokaként tűnik föl. A Maros, Beregszó (Bega), Temes folyók torkolatvidékén, a Tisza K-i oldalán igen élénk lehetett a kereskedelmi forgalom. A környék várait és vásáros helyeit összekötő

szárazföldi utakat sok vízi átkelőhely, rév, híd szakította meg. Közöttük számosan voltak olyanok, amelyeknek neve is őrizte e funkciót: *Révkanizsa, Bodhida (Batida), Homokrév, Basahíd, Révgalád, Ecsehida, Jankahida* stb. Ezek sorába illeszkedik *Vámhalom* is. A Keve felől Becskerekén és Kökénden (Kikinda) át vezető út vélhetően *Vámhalom* falut is érintve Homokrévnél kelt át a vízen és Besenyőn keresztül érte el Csanád városát (vö. GYÖRFFY I, 841). Nevének utótagja a m. *halom* fn.-ből ered.

II. 3. Vámhegy: Veszprém m. (a ma is létező Csesznek és Bakonyszentkirály között feküdt).

1392: *Wamheg* (CS. III, 258, vö. VeszprHtLex. 158, 387); 1478: *Wamhegh* (CS. uo.)

Az 1546 után elpusztult település korábban *Csesznek* várához tartozott, és vámszedő hely volt (vö. CS. uo.). Nevének *-hegy* utótagja alkalmasint arra utal, hogy a falu hegyek között, mégpedig az Észak-Bakony ÉK-i lábánál, a Bakonyalján települt, a Cuha-patak vonalát követő út mentén. A mai útviszonyok alapján az is föltehető, hogy *Vámhegy* falutól két irányban lehetett továbbhaladni: *Csesznek* (1237–40: *Czeneyc*, PRT. I, 776), illetve *Szentkirály* — ma *Bakonyszentkirály* < 1392: *Zenthkyral* (CS. III, 252) felé.

II. 4. Vámhely: Hunyad m. (Déva közelségében volt falu D–DK-re).

1453: *Wamhel* (CS. V, 146, vö. SUCIU II, 422).

A Déva várához tartozó valamikori vámszedő település a korabeli Szántóhalom (ma Déva város DK-i része) és a ma is meglévő Árki — r. Archia — (Dévától D-re) táján feküdt. Vámszedő jogát egyebek között a Maros folyóval párhuzamosan haladó erdélyi nagy út (D-i parton) melletti fekvésének köszönhette. Ezenkívül különös jelentősége lehetett annak, hogy a Hátszegről Hunyadra vezető nagy út az Egregy völgyében haladt tovább a Maroshoz (vö. GYÖRFFY III, 288). *Vámhely* pedig ehhez az úthoz is közel esett. A későbbi századokban a településnek nyoma veszett.

II. 5. Vámkereszt? Hunyad m. (a mai *Csernakeresztúr* (Cristur) szomszéd-ságában volt).

1417: *Waynkereszthy* (SUCIU II, 423), 1418: *Wayonkereszth* (uo.), 1495: *Waykerezth* (uo.), 1507: *Wayakerch*, 1508: *Wamkerezthy*, 1509: *Wamkerezth*, 1515: *Wayonkereztur* (uo. vö. CS. V, 145).

A település névváltozatainak tarkasága láttán fölvetődhet a kérdés, hogy egyáltalán ugyanarról a faluról van-e szó. A *Vajn-, Vajon-, Vaj-*, minden bizony-nyal személynévi eredetű előtagok összetartozása ugyan egyértelműnek látszik, a velük párhuzamosan föl-fölbukkanó *Vám-* előtag azonban problémát vet föl. Az alaki hasonlóság alapján nem zárható ki a népetimológia lehetősége, de ez

csak akkor támogatható, ha a falu ténylegesen vámhely volt. Ez esetben is névadási kuriózzummal kell számolnunk, mert a többi *Vám-* előtagú helységnevű utótagjai, a névadás érthető logikája szerint földrajzi köznevek: *-falu*, *-halom*, *-hegy*, *-hely*. A *-kereszt(i)*, *-keresztúr* viszont nem illik e sorba, legalábbis ez idő tájt nem. Megítélésem szerint a szokatlan névszerkezeti formának a vámos funkció másodlagos jelölésében fölvetődő zavar az okozója. Ezt több tényező is előidézhetette. A *-kereszt*, *-keresztúr* utótag vagy a szomszédos *Keresztúr* (ma *Csernakeresztúr*) közelségével kapcsolatos, vagy maga is a templomcímről nyerte a névelemet. Amikor azután átmenetileg vámszedő joggal ruházták föl a falut, először *Vámkereszt(i)*-ként emlegették. Minthogy egy másik hasonló nevű helység is volt a közelben, a névadási furcsasággal (ti. *Vámkereszt(i)*) még az egyértelműség hiánya is együtt járt. Ennek a körülménynek a megszüntetésére egy világos jelentésű névszerkezetre volt tehát szükség. Meglátásom szerint az erre alkalmas név nem lehetett más, mint a *Vámhely*, azaz *Vajonkeresztúr* alias *Vámkereszt(i)* azonos a Hunyad m.-i *Vámhely*-lyel (vö. II. 4. *Vámhely*). CSÁNKI DEZSŐ és az ő adataira támaszkodó román SUCIU szerint ugyanis *Vámhely* Szántóhalom és Árki szomszédságában, *Vajonkeresztúr* pedig Keresztúr (Csernakeresztúr) táján feküdt. A tájékozódási pontként megadott falvak [*Szántóhalom*, *Árki*, (*Cserna*)*Keresztúr*] egymáshoz való viszonya pedig egy $2 \times 3 \times 4$ km-es oldalú háromszög rajzolatát mutatja a térképeken. Egy ilyen alakzatban vagy annak mentén elférne talán két falu egymás mellett; furcsa volna azonban, ha mindkettő vámost szedne, s ráadásul nevében is jelölné a funkciót (*Vámhely*, *Vámkereszt(i)*). Ha föltevésemmell ellentétben mégsem volt azonos a két település, akkor igen közel lehettek egymáshoz. Így viszont aligha volt mindkettő vámos.

III. 1. Szárazvám (Müllendorf): Sopron m. (helység az ausztriai Burgenlandban Kismartontól (Eisenstadt) Ny-ra).

1641: *Zaraszuum* (Schwartz 102, vö. FNESz. II, 526), 1643: *Millindorff* (Schwartz 102), 1808: *Szárazvám* (LIPSZKY).

A szembetűnően késői adatolású helységnevet azért soroltam a rendszerbe, hogy törekvésem szerint szemléltetni tudjam a névszerkezeti típusok szerves fejlődésének, változásának folyamatosságát. Itt jegyzem meg, hogy hasonló szerkezetű nevek egyébként később már nem is igen keletkeztek. Kivételként említhető a mai *Bodzavám* (Vama Buzăului Háromszékben), amely szintén másodlagosan, de igen későn, 1933-ban alakult oly módon, hogy az eredeti *Bodza* 1533: *Boza* (SUCIU II, 236) névelemhez utótagként kapcsolódott a *vám* lexéma. Másik példa az ugyancsak erdélyi *Szárazvám-tanya* (Ispánlaka ~ Șpalnaca mellett, Marosújvártól D–DK-re), amely 1913-ban nyerte a nevét.

A Sopron m.-i *Szárazvám*-hoz visszatérve megemlítem még, hogy ezúttal is számoltam azzal a gyakorlati tapasztalattal, hogy egy-egy későbbi adatolású

helységnév keletkezése, s ezzel együtt a mindennapokban való használata igen gyakran korábbi időpontra vezethető vissza. *Száravám Kövesd* (1270: *Kuesd*, Cs. III, 620) nevű előzményéről pedig éppenséggel igazolható, hogy a XIV. sz. óta útvám szedésére (tributum viaticum) volt jogosult (vö. FNESz. II, 526). Akár e században is nevezhették tehát *Száravám*-nak, hiszen maga a fogalom létezett, vö. 1360: *Zarrazwam* (Oklsz. 887, vö. FNESz. uo.). Az összetétel előtagja (*Szárav-*) a híd- és révvámtól való megkülönböztetésre szolgál, ugyanis azok mindig vízi átkelőknél (vadum, traiectus) álltak; szemben a száraz földi útvonalakon létesült száraz (ti. nem vízi) útvámokkal (vö. FNESz. uo.). A helységnév eredeti *Kövesd* névalakja a *köves* mn. *-d* képzős származéka. Az elsődleges magyar névváltozattal egyidejűleg is használatos *Müllendorf* (1287 k.: *Milichdorff*, Cs. III, 620) előtagja eredetileg egy szláv személynév (vö. pl. lengyel *Milich* szn.) fejleménye lehetett. Ezt idővel a középfelnémet *müle* 'malom', váltotta föl (vö. FNESz. i. h.). Az utótag a *dorf* 'falú' főnévből alakult.

Ha a felsorakoztatott helységnevek időrendjére fordítjuk figyelmünket, az adatok meglehetősen szórtságát tapasztalhatjuk. A közelebbi vizsgálat nyomán szembetűnik, hogy a nevek döntő többsége elsődlegesen jelöli a vámszedő funkciót, egyfelől a puszta *vám* alakkal, másfelől a *vám* + valamilyen földrajzi köznévfölhasználásával. Az időbeli szórtság tehát elsősorban e két névtípusnak tulajdonítható (XII–XV. sz.). A jelzővel kiegészült *vám* alaptagú, másodlagos névalakok (3) igen kései fejlemények.

A *vám* lexéma jelentése ugyan sokkal tágabb, mint a hídé vagy a révé, hiszen konkrétan nem köthető egyetlen objektumszerű létesítményhez sem; érdekes módon a *vám* szót tartalmazó helységnevek megterheltségében ez nem mutatkozik. Nagyon is szembetűnő azonban a *Vámos*-jelzővel megalkotott, döntő többségükben másodlagosan keletkezett helységnevek mennyiségi mutatóiban (vö. SZABÓ G. FERENC, A *Vámos*-jelző középkori helységneveinkben. MNyj. 35: 143). Mivel a *vám* szó — legalábbis kezdetben — egyfelől nem utalt konkrét építményre, eszközre; másfelől vámot először többnyire csak a király megbízottai szedhettek; a *vám* szóval megalkotott nevek csoportjából teljességgel hiányoznak a XIII. sz. elejétől tömegesen létrejött személynév + *-laka*, *-háza* stb. típusú, birtokviszonyt kifejező helységnevek. Ezzel szemben az *Andráshida*, *Borshida*, *Csetehida*; *Dávidréve*, *Moharéve* stb. névtípusok mintát adtak az egyéb, nem személynévi előtagú névszerkezetek népes táborának létrejötté számára is.

Láthatóan több tényező együttes hatása eredményezte azt, hogy viszonylag csekély a típusba sorolható helységnevek száma. Területi elhelyezkedésük a Dunántúl északi részére (Fejér, Sopron, Veszprém), valamint Arad, Szatmár és Temes megyéken kívül Erdély területére korlátozódik.

